

JOURNAL OF ART AND DESIGN RESEARCHES
SANAT ve TASARIM
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Osmanlı Dönemi Kadın Ayakkabı Tasarımları Üzerine Tespitler

Findings on Women's Shoes Designs from Ottoman Period with the Examples from Sadberk Hanım Museum Collection

Meryem İMRE*, Kevser GÜRCAN AKBAŞ**

Öz

Geleneksel giyim kuşam kültürü öğeleri arasında yer alan kadın ayakkabıları, kadının toplum içerisindeki gelişimini ve değişimini tanımlayabilen unsurlardan biridir. Biçim, malzeme, teknik, süsleme ve desenleri ile şekillenen tasarımı, kullanıcısının sosyal kimliği ile birlikte içinde yer aldığı toplumun kültürel, ekonomik ve sosyal düzeyini açığa çıkarmaktadır. Osmanlı döneminde dokumacılık, dericilik, süsleme alanında yetişen sanatkar ve zanaatkarların ustalıkları oranında en güzel örneklerin üretildiği bir dönem olmuştur. Bu çalışmada Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen “Osmanlı Dönemi Türk Kadın Ayakkabılarının Günümüze Ulaşan Örneklerinin Moda Olgusu Kapsamında Tespit ve Analizi ile Tarihsel Süreçlerini Araştırma Projesi” başlıklı projenin bulgularından olan ve Sadberk Hanım Müzesi’nde bulunan bazı örneklerle yer verilmiştir. Çalışmanın amacı; milli ve geleneksel öğelerin ön plana çıkarılarak değerlerimizin tanınmasına ve kültürel mirasımızın yapı taşlarından olan giyim kuşam kültürümüzün korunmasına katkıda bulunmaktır. Araştırmada ziyaret edilen müze envanterine kayıtlı ayakkabılar içerisinde seçilen örneklerin analiz ve değerlendirmeleri yapılmış, ölçüleri alınarak kimlik kartları oluşturulmuş, teknik ve artistik çizim ile desteklenerek eslere ait detay görselleri paylaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kadın Ayakkabıları, Tasarım, Osmanlı Dönemi, Ayakkabıcılık, Kültürel Miras.

Abstract

Women's shoes, which are complementary element in the traditional clothing culture, are one of the elements that can define their place in the society with the development and change of women in the socialfield. They unveil the social identity of the user as well as the cultural, economic and social level of the society where she is a member with its design shaped by form, material, technique, ornamenta land patterns. Ottoman Period provided best examples of the craftsmanship and artisanship in weaving, leathering and embellishment. In this study, the findings from “The Determination and Analysis of Ottoman Period Turkish Women's Shoe's Extant Examples in the Scope of Fashion and Historical Process Research Project” supported by the Scientific Research Projects Coordination Office of Mimar Sinan Fine Arts University and some examples from SadberkHanım Museum have been included. The purpose of the study is to contribute to the recognition of our values by bringing national and traditional elements to the forefront, and preservation of our clothing culture which is one of the constituents of our cultural heritage. In the research, the shoes registered in the museum inventory that are visited were analyzed and evaluated, their identity card were created, and their detailed images were tried to be shared through technical and artistic drawings.

Keywords: Women's Shoes, Design, Ottoman Era, Shoe Making, Cultural Heritage.

Alıntılama: İmre, M., Akbaş, K. (2020). Sadberk hanım müzesi koleksiyonundan örneklerle osmanlı dönemi kadın ayakkabı tasarımları üzerine tespitler. *Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 73-89.

***Birinci Yazar:** Öğretim Görevlisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, ORCID ID. 0000-0002-5308-1217.

****Sorumlu Yazar:** Öğretim Görevlisi Doktor, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, kevser.gurcan@msgsu.edu.tr., ORCID ID. 0003-2359-9143.

Giriş

Selçuklu İmparatorluğu'ndan beri Türklerin, hayvancılık ve deri konusunda çok başarılı ürünler verdikleri aynı zamanda deri eşya, özellikle de deri tabaklama konusunda literatür geliştirerek bu konuda zengin bir dil oluşturdukları görülmektedir (Tekin, 1992). Bu ürünlerin arasında en önemli olanların çizme ve ayakkabılar olduğu göze çarpmaktadır. Öyle ki, Selçuklu döneminde kullanılmış olan *köşker*, *haffaf-kavaf* ve *başmakçı* gibi bazı ayakkabıcılık terimlerine Osmanlı döneminde de rastlanmaktadır (Merçil, 2000).

Anadolu'da kısa bir süreliğine gerileyen dericilik uygulamalarının, Osmanlı döneminde yeniden eski başarısını yakalayarak, Avrupa'da da dericiliğin gelişmesine öncülük ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı'da büyük gelişme gösteren dericilik faaliyetlerinin 15. ve 16. yüzyıllar içerisinde kasabalardan büyük şehirlere kadar ayakkabı ve deri ticaretini geniş anlamda etkilediği görülmektedir (Tekin, 1992).

18. yüzyıldan bu yana ayakkabının ayak sağlığına uygun olması önemsenmekte hem de konfor düzeyini artıran farklı özelliklerde ayakkabılar üretilmektedir. Teknolojik gelişmeler ve malzemelerdeki değişimler ile estetik değeri artan ayakkabıların, farklı coğrafya ve kültürlerde olmalarına rağmen insanın ihtiyacı olan ortak beklentiler doğrultusunda özellikle formları açısından birbirlerine benzerlik gösterdiği dikkati çekmektedir. Ayrıca ayakkabıların tarihsel süreci içerisinde, form, süsleme ve üretim teknikleri açısından toplumlara göre farklılıkları dünya kültürel zenginliğine de katkıda bulunmaktadır. Bu kültürel zenginlik içerisinde Osmanlı kadın ayakkabılarının da çeşitlilik ve özellikleri açısından önemli bir yeri bulunmaktadır. Osmanlı dönemine ait saray ve halk tipi kadın ayakkabılarının örneklerini çeşitli müzelerde görebilmek mümkün olabilmektedir. Çalışma kapsamında ziyaret edilen Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine ait kadın ayakkabıları ve terlikleri desen, form, kullanılan malzemeler ve teknikler açısından Osmanlı kültürel zenginliği hakkında bilgiler vermektedir.

Tarihsel Süreç İçerisinde Ayakkabı ve Tasarımı

İnsanoğlu yaradılışı gereği, bulunduğu yaşam koşullarına göre ayağını korumak zorunda kalmıştır. Ağaç kabuklarıyla başlayarak deri ile devam eden ayağını koruma çabası, zaman içerisinde kültürel gelişime katkıda bulunmuş, insanoğlu uygarlık basamaklarını tırmanırken ayakkabıda kullanılan malzemeler, aksesuarlar, form ve işçilik de devrimini sürdürmüştür. İnsanın ömrü boyunca bedenini taşıyan ayak, giydiği ayakkabı ile sosyal statü belirleyen ve kimliği tanımlamaya yardımcı olan bir unsura dönüşmüştür.

Arkeolojik çalışma ve kazılar sonunda en eski ayak giysisi, arkeolog Luther Cresmann tarafından 1938 yılında, Amerika Oregon Eyaletinde, Fort Rock volkanik mağarasında ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırmada bitki dallarının (yavşan otu) lif olarak kullanılmasıyla yapılmış ve bozulmadan kalabilmiş, bir düzine sandaleta ulaşılmıştır. Günümüzden 10500 yıl öncesine tarihlenen (Cressman, 1981) bu sandaletler incelendiğinde, tabanı oluşturan bölümün çift kat çözümlü ipi ile güçlendirildiği anlaşılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde farklı arkeolojik kazılarda

bulunan sandaletlerde kullanılan malzemelerin niteliklerine ilişkin bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Ağaç liflerine ait bulgulardan sonra deri kullanılarak dayanıklı hale getirilen örneklere rastlanmıştır. Derinin önceleri işlenmemiş olarak kullanıldığı, sonradan tabaklama işlemine geçildiği anlaşılmaktadır.

Deri ile hazırlanmış ve günümüze ulaşan en eski örneklerden biri ise, 17,1 cm taban uzunluğunda ve ayağı saran yan parçanın üst kısımları çarık formunda, delikli, deri veya bitki lifi ile büzülmüş olan ayakkabıdır (Görsel 1). 1998 yılında, antropolog Michael O’Brein ve ekibi tarafından, Amerika’nın Missouri Eyaletinde, Arnold Araştırma Mağarasında yapılan kazıda bulunan bu ayakkabının içinin otla doldurulmuş olduğu görülmektedir. Yapılan testler sonucunda ayakkabının günümüzden 8300 yıl öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır (Science, 03 Jul, 1998).

Görsel 1. Mokasen ayakkabı ilk örneklerinden, 8300 yıl öncesine tarihli.

2008 yılında Ermenistan’da Aren-i Mağarasında bulunmuş bir başka deri ayakkabı M.Ö. 4 bin yılına tarihlenmektedir. Taban uzunluğu 24,5 cm olan ayakkabı sağ tektir. Ölçü ayakkabının formunun bozulmaması sayesinde alınabilmıştır. Formun korunmasının sebebi ayakkabının içine doldurulmuş olan bitki parçaları ile açıklanmaktadır. Üst ve arka bölümleri, sayısı tek parça inek derisinden olan ayakkabının üst ve arka parçalarının biye ile birleştirilmiş olduğu görülmektedir. Çin’de yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö.5 bin yılından itibaren Çin’in doğu bölgelerinde bitki liflerinden yapılan hasır dokumaların ayakkabılarda taban olarak kullanımına, kuzey bölgelerinde ise deri ayakkabı örneklerine rastlanmıştır. Çeşitli kaynaklarda Orta Asya kültürünün buluşması ve etkileşimi ile, Şang hanedanlığı döneminde yapılan çizme ve ayakkabıların deri, kemik gibi malzemeler kullanılarak hazırlanmış oldukları bilgisi yer almaktadır. Bunun bir örneği; 1980 yılında Xinjian çölünde yapılan kazıda bulunan ve 3800 yıl öncesine ait olduğu düşünülen bir kadın mumyasındaki koyun derisinden yapılmış bottur.

Mısır kaynaklarında derinin tabaklanması ile ilgili en erken bilgilere Mısır hanedanlıkları döneminde rastlanmaktadır. Papirüsün yaygın kullanımına karşın derinin tabaklanması ile daha dayanıklı ve özellikli sandaletlerin yapıldığı görülmektedir. Sağ ve sol ayak kalıplarının hazırlanması ile ilgili çalışmalara o dönemde rastlanmamış olmasına rağmen müzelerdeki bazı sandaletlerin taban kısımlarında renkli desenlerin sağ ve sol sandaleti belirlemek için kullanıldığı düşünülmektedir.

Antik Yunan’da ayakkabıya sembolik öğelerin yüklendiği görülmektedir. *Sandal*, evin dışına çıkılması ve yolculuk yapılacağını sembolize etmiştir. En ilginç örneklerinden birisi *Nymphides/Nymphitikon* isimli gelin ayakkabısıdır. Gelinin yolculuğa çıktığı mekandan başka bir mekana geçtiği düşünülduğünden bu yolculuğu yeni sandalet ile yapması önemsenmiştir. Sandalet zenginliği farklı modeller ile Roma’ya geçmiştir (Görünür, 2014). Roma döneminde sağ - sol kalıp oluşmaya başlamış ve ayakkabıcılık, ayakkabı loncaları ile daha da güçlenmiştir. Deri işleyenlerin (terbiye) ve ayakkabıcıların ayrı loncaları oluşmuştur. Her ayakkabı modelinin ustasının ayrı olduğu ve her meslek insanına ait ayakkabı modelinin geliştirildiği bir döneme geçilmiştir. Roma’nın etkisi Bizans döneminde de devam etmiş sandalet tabanında değişim olmasa da kadın ve erkek ayakkabıları kapalı form almıştır.

Orta Çağ’a gelindiğinde, *Pouline-Cracow* denilen uzun burunlu ayakkabılar sosyal statü sembolü haline gelmiş, etkisini 15. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Kilise bu ayakkabıları dünyevi zevkler için bir araç olarak nitelendirerek, insanları yozlaştırdığı gerekçesi ile yasaklamış, burun uzunluğunu iki inç ile sınırlandırmıştır. Yasağa uymayarak sokakta bu ayakkabıları giyenler görüldüğünde ayakkabının burunlarını kesme cezası uygulanmıştır (Walford, 2007). Aynı dönemde sokakta giyilen tabanı düz ayakkabıları çamurdan ve yağmurdan korunmak için *Patten* denilen bir aparat geliştirilmiştir. Bu aparat ayakkabının kendi malzemesinin yanı sıra farklı materyaller kullanılarak da yapılmıştır. Ayakkabı ile aynı malzemeden yapılan *Patten* ise zenginliğin de bir göstergesi olmuştur (Goubitz, 2011).

Her dönemin kendine özgü ayakkabı modelleri zamanla ayakkabı modasını oluşturmuştur. 16. yüzyılda Venedikli aristokrat kadınların prestij gösterisi olarak *Chopines* denilen platformlu terlikleri giymeye başladıkları görülmektedir. Bu dönemde, yüksek tek platformun yanısıra Osmanlı nalınlarına benzeyen çift platformlu terliklere de rastlanmaktadır. Buna örnek olarak; Venedik Correr Müzesinde 16. yüzyıl Osmanlı dönemine ait iki çift nalın bulunmaktadır. Avrupa’da yaygınlaşan bu ayakkabılarda Osmanlı nalınlarının etkisi olduğunu Walford kitabında anlatmaktadır. *Chopine* terliklerinin Avrupa’da Kraliyet düğünleri ile farklı ülkelere taşındığı, ahşap, mantar ve deri kaplama platformlar gibi farklı malzemeler kullanılarak gelişimini sürdürdüğü bilinmektedir (Semmelhack, 2009).

Ayakkabı ve terlik yapımında kullanılan malzemeler ve teknikler ile ilgili yazılı metinler de bulunmaktadır. Ayakkabı üretimi ve malzemelerine ait bilinen ilk yazılı kitap, 1667 yılına tarihli Latince yazılan “de Calceo Antiquo” isimli kitaptır. 1751-1772 yılları arasında Diderot ve d’Alembert tarafından hazırlanan “Encyclopedie” de ise ayakkabı üretim süreçleri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. 1767’de yayınlanan “Art du Cordonnier” kitabında ayakkabı konusuna ayrılmış bir bölüm olması da ayakkabı ile ilgili literatür oluşmasını hızlandıran etkenlerin başında gelmiştir (Riello ve Mcneil, 2011). Ayakkabıcılık, Avrupa’da insan hayatı için önemli bir meslek haline gelmiş, ayakkabı ise sosyal hayatı ve sosyal konumu anlatan önemli bir unsura dönüşmüştür. 3. yüzyılda Roma’da doğan, Fransa’ya seyahatleri sırasında gece ayakkabı yaparak para kazanan, fakirlere ise ayakkabı hediye eden Aziz Crispin ve Crispinian Avrupa’da ayakkabıcıların piri olarak tarihe geçmişlerdir. (Hilavacak, 1998).

1789 Fransız devrimi ile başlayan eşitlik anlayışı doğrultusunda ayakkabılarda ökçe, toka ve aşırı süsün azaltılarak sadeleşmeye doğru gidildiği dikkati çekmektedir. 19. yüzyıl ve

Neoklasik anlayışın etkisiyle giysi ve ayakkabıların Yunan ve Roma dönemi prensipleriyle üretilmiş olduğu görülmektedir. Ayakkabılarda sağ ve sol taban kalıp belirlenmesi Roma İmparatorluğu dönemine tarihlense de Avrupa’ da kullanımının 1801 yılından sonra kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır. Bu üretim şeklinin pahalı oluşu 1870’ lere kadar yaygınlaşamamasının nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyılın başında Amerika’nın ayakkabı üretiminde söz sahibi olarak krom ve kimyasallar ile yeni tabaklama yöntemleri geliştirmesi ve bu yöntemlerle daha ucuz ve seri üretim yapmaya başlamasıyla birlikte ayakkabıcılık sektörünün yeni bir boyut kazandığı anlaşılmaktadır (Walford, 2007).

Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Ayakkabı ve Tasarımı

Orta Asya’da dericilik konusunda beceri sahibi olan Türkler Anadolu’ya göçleri ile beraber deri ile bağlarını güçlendirerek devam etmişlerdir. Tarım ve hayvancılığın ön planda olmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş yıllarından başlayarak buldukları her bölgede hayvancılık ile beraber deri ve dericilik konusunda yüksek kalitede eserler üretmişlerdir. Böylelikle ayakkabıcılık, dericilik alanında önemli mesleklerden biri haline gelmiştir.

El becerisi ve deneyimin etkili olduğu bu meslek ile ilgili kaynaklarda; *İskaf*, *Kefş-ger*, *Haffaf/Kavvaf* ve *Başmakçı* olarak dört isim tespit edilmektedir (Gölpınarlı, 2000). Mesnevi, C.VI’de (Türkçe tercüme) ayakkabı zanaatını icra eden kişinin dükkanında kaliteli deri ve tahta ayakkabı kalıpları bulunduğu bahsedilmektedir. Anadolu’da ölçü alınarak, sipariş üzerine ayakkabı üretimi ile birlikte hazır ayakkabı satan dükkanların da varlığı bilinmektedir (Yinanç,1982).

Orta Asya’da Türklerin ayak giysilerine bakıldığında, başta çizme olmak üzere çarık, başmak gibi ayakkabıların ilk sırayı aldıkları görülmektedir. Selçuklu İmparatorluğu’nun kurulması ile bu ayakkabılar Anadolu’ya gelmiş, değişik formlar ve özellikler eklenerek çeşitlendirilmiştir. Üretim kuralları ise ayakkabının formuna, kullanılan deri ve dikiş özelliklerine göre belirlenmiştir (Gargı, 2000). Anadolu’yu gezen birçok seyyahın seyahatnamelerinde Türklerin deri, dericilik ve ayakkabıcılık konusunda ileri düzeyde oldukları yazılmış ve şer’i mahkeme kayıtlarında hangi bölgelerde ne tür deri işlendiği ve renklendirildiği belgelenmiştir.

Derinin kullanımından önce tabaklanması işlemini yapan kişiye *debbağ* denilmektedir. Yaşadığı dönemin büyük mutasavvıfı olan Ahi Evran, Türk debbağ esnafının da piri olarak kabul edilmiştir (Kala, 2012). Selçuklu döneminde debbağcılık ve debbağ ile ilgili fazla sayıda kayıt olmamasına karşın Mevlana bu konuda bazı bilgiler vermektedir. Debbağ derideki pislikleri yok etmek için defalarca temizleme işlemini tekrar tekrar yapmakta ve deriyi kullanıma hazır hale getirmektedir (Merçil, 2000). Selçuklu Vakfiyelerine bakıldığında da debbağlar için Konya’da çarşı oluşturulduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Turan, 1947). Selçuklu döneminde ayakkabı formlarına ilişkin ipuçlarını minyatür, çini, taş kabartmalar üzerinden okumak mümkün olabilmektedir. Bu eserler incelendiğinde, beyaz ve kırmızı rengin ucu kıvrık çizmelerin yapımında sıkça kullanıldığı görülmektedir. Deve derisinden yapılan burnu sivri ve yan kısımlarına delik açılarak ayağa giyilip form alması sağlanan çarık tipi ayakkabılar da yine aynı dönemin modelleri arasında yer almaktadır (Dağtaş, 2007).

15. yüzyılda seyyahların yazılarında ayakkabı zanaatine ve kullanımına ilişkin bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Edirne’de hayvan bağırsaklarını işleyen bir atölye bulunmaktadır. Seyyah Philippe de Fresne-Canay burada deri boyama işinin gelişmiş olduğundan bahsetmektedir. Bir başka seyyah Evliya Çelebi’de seyahatnamesinde 17. yüzyılda Meriç nehri kıyısında debbağhaneler olduğunu, Kayseri’de mazi bitkisi ile keçi derisinin işlendiği ve sahtiyanın altın sarısı renk aldığını, Afyon’da da köselenin mazi ile işlendiğini ve yumuşak bir dokuda olduğunu anlatmaktadır (Temelkuran, 1993). Bu seyahatnamede ayrıca; Konya Meram’da bir bitkinin çivit rengi verdiğini, bu bitki ile sepilenen (tabaklanan) deride gök mavi, şeftali sarısı, turuncu ve kırmızı rengin elde edildiğini ve bu derilerin Acem şehirlerinde çok talep gördüğünü yazmaktadır. Fransız seyyah Chevalier M. Otker Porter ise seyahatnamesinde Gerede’de çizme yapımında kullanılan köselenin dayanıklılık açısından kaliteli olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra Bitlis’te olan boyahanelerde gök rengi, sarı gül, ebru, kırmızı, turuncu, menekşe ve yeşil renkte sahtiyanların (işlenmiş keçi derisi) olduğunu ve Batı ülkelerine gönderildiğini de kaydetmiştir.

Anadolu’da dericilik bu kadar gelişme gösterirken, İstanbul’da Yedikule civarına hayvan kesimi için salhaneler ve derilerin sepilmesi için debbağhaneler (tabakhane) kurularak faaliyete geçirilmiştir (Yelmen, 1992). Fatih’in İstanbul’u fethi ile başlayan dericilik ile ilgili çalışmalar Osmanlı hanedanının Fatih’ten sonra gelen üyeleri tarafından da desteklenmiş ve yeni debbağhaneler açılmıştır.

Debbağhanelerin çoğalması ile dericilik ve ayakkabıcılık çalışmaları kayıt altına alınmış özellikle ayakkabılarda olması gereken ve aranan özellikler, pahalıdan ucuza doğru sınıflandırılmıştır. 1502 tarihli belediye kayıtlarında *âla-doğru*, *evsat-orta*, *edna-kötü* kalite olarak belirtilmiştir. Bu kanunlarda *iç edik*, *mest-pabuç*, *Acem başmağı*, *Şirvani başmak*, *Yeniçeri pabucu*, *deste pabucu* gibi ayakkabı çeşitleri de yer almaktadır. Saray-ı Amire için ayakkabıcılar narhı altında üretilen ayakkabıların fiyatlarına bakıldığında farklı ayakkabı isimleri ile de karşılaşılmıştır. *Topuk mesti*, *Cevari* ve *Başmak* isimleri kaydedilmiştir. Buradaki yazılı bilgidan, derinin saraydan verildiği ve özellikle Manisa sahtiyanının tercih edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul’daki debbağhanede işlenen sahtiyanın az kullanılmış olduğu, fiyatlandırmada Manisa sahtiyanından yapılan ayakkabıların daha pahalı olduğu belirtilmiştir. Daha sonraki 1624 tarihli narh defterinde *Saray mesti*, *Kurdağzı pabucu*, *Ufak kaplama mest* gibi isimlere rastlanmış olsa da son iki ayakkabının nasıl olduğu hakkında bilgiye ulaşamamıştır (Tezcan, 1997).

Kadın pabuçlarında kullanılan malzemelere bakıldığında, derinin yanında ipek kadife, kemha ve seraser gibi tekstil malzemelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Ayakkabı ve terlikleri desenle zenginleştirmede kullanılan yöntemlerden en yaygın olanı işlenecek desenin ayakkabının sayasına kalıpla basılarak sonradan renklendirilmesidir. Bu desenler ayakkabı için özel yapılmış desenler olmayıp, genellikle kumaş, çini ve taş eserler üzerinde kullanılan desenlerdir. Desen olarak, çintemani, pars çizgileri, hançeri yapraklar, çiçek motifleri, lale, karanfil ve sümbül demetlerinden oluşan desenler görülmektedir. Baskı yanında aplike, zerduz işi (altın ve gümüşten çekilen ince tel ile deseni doğrudan zemine işleme) ve tutturma teknikleri de kullanılmıştır. Dival işi (deri üzerine monte edilen karton desen kalıpları üzerine

tel ile yapılan sarma işi) 16. yüzyılda kullanılan erken dönem işleme tekniği olmasına karşın yaygın olarak 19. yüzyılda işlenmeye başlandığı görülmektedir. İnci işleme 19.yüzyıla ait örneklerde yer almaktadır. Kumaş üzerine boncuk ve payet işleme, mercan ve renkli taşlar ile işlenmiş terlikler ve ayakkabıların da sayısının oldukça fazla olduğu dikkati çekmektedir.

Ayakkabı üretiminde kaliteyi ve sağlamlığı artırarak ayakkabının daha uzun süre dayanabilmesini sağlayabilmek için astar kullanılmaya başlandığı 1640 tarihli Narh defterinden anlaşılmaktadır. Defterde astarlı ve astarsız olarak iki fiyat belirlenmiş olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca bu defterde *tomak* ve *filar* adı altında da ayakkabı çeşidi bulunmaktadır. *Tomak*, ağır tabanlı, ökçesiz kısa konçlu, *Filar* ise ökçeli hafif ayakkabı olarak tanımlanmaktadır (Koçu, 1969). Ayakkabıcılık gelişme gösterirken, deride kullanılan renkler de önemli olmuştur. Türk kültüründe, Hun Hakanlarından Osmanlı Padişahlarına kadar hükümdarlık rengi olan *kızıl edük* ve *kızıl çizme* giyilmiştir (Sakaoğlu ve Akbayar, 2001). Farklı inanç ve kültürlerde insanların yaşadığı Osmanlı imparatorluğu'nda gayri müslimler ve müslümanların ayırt edilebilmesi için ayakkabıları belli renklerde giymeleri öngörülmüştür. Sarı ayakkabıyı müslüman halk, siyah ve mor rengi Ermeni ve Yahudiler giymiştir. Rum halk ise kırmızı rengi tercih etmiştir.

Osmanlı döneminde kullanılan ayakkabıların fiyatları, renkleri, kullanılacak derinin özellikleri yazılı olarak belgelenmiştir. Narh defterlerinde *Acem başmağı*, *Şirvani başmak*, *Saray mesti*, *terlik*, *mest*, *pabuç*, *filar*, *cedik*, *yemeni* açıkça yer almış, erkek ayakkabıları *merdane*, kadın ayakkabıları *zenane* adı altında gruplandırılmıştır. Ayakkabı kalıpları boyları esas alınarak, büyükten küçüğe doğru, *battal*, *uluayak*, *uluorta*, *ortaayak*, *kiçiyak* ve *zenane* isimlerini almıştır (Kayabaşı ve Özdemir, 2004). Ayrıca renkleri; *kırmızı*, *gülnari*, *erguvani* ve *limoni* olarak tanımlanmıştır (Akalin vd., 1993). Osmanlı Dönemi'nin dericilik ve ayakkabıcılıkta klasik devri olarak bilinen 16. yüzyıl sonrasında Batı etkisiyle başlayan değişim 19. yüzyılın son döneminde kadın ayakkabılarında kendini göstermiştir.

Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Örnekler

Sadberk Hanım Müzesi İstanbul'da faaliyet gösteren Türkiye'nin ilk özel müzesi olup, Osmanlı dönemi kadın giyim kuşamına ilişkin zengin bir koleksiyona sahiptir. Günbegün zenginleştirilen koleksiyonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ait yerli ve yabancı kullanıcıların çizme, bot, nalın, terlik ve ayakkabılarından oluşan 127 adet eser yer almaktadır. Müze, sürekli ve dönemsel sergilenen eserlerin yanı sıra içeriği zengin bilgiler ve detaylı görsellerle hazırlanmış kataloglar ile de kültürümüzün tanıtılması ve yeni kuşaklara aktarılmasında önemli bir görev üstlenmektedir. Araştırmacılara kapılarını koşulsuz açan ve literatürün zenginleşmesine katkı sağlayan bu yaklaşımı ile diğer müzelere de örnek teşkil etmektedir.

Yöntem ve Bulgular

Araştırma kapsamında Sadberk Hanım Müzesi envanterine kayıtlı Osmanlı dönemi Türk kadınına ait, 36 adet ayakkabı ve pabuç, 39 adet terlik (açık, kapalı ve ökçeli) arasından

seçilen 12 adet örnek üzerinde çalışılmıştır. Seçilen örneklerin, kendi grupları içerisinde benzerlerine oranla en fazla veri elde edilebilecek eserler olmasına dikkat edilmiştir. Bu eserler incelenerek kullanılan malzemeler, dikiş özellikleri, sayalarında ve tabanlarında bulunan nakışlar ve diğer süsleme teknikleri dönem özelliklerine göre analiz edilerek değerlendirilmeye ve alınan ölçüler doğrultusunda literatüre katkı sağlayacak kimlik kartları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada bulguların açıklanması ve yorumlanmasına hizmet edebilecek beş adet örneğe yer verilmiştir.

Literatürde yer verilen ve araştırma kapsamında incelenen ayakkabı modellerine bakıldığında; kullanılan malzeme, işçilik, desen ve süslemeler dönemin özelliklerini, kültürel etkileri ve değişimleri anlatmaktadır. Buna göre 17. yüzyıldan itibaren Batı etkilerinin öncelikle giysilerde ve buna paralel olarak ayakkabı ve terliklerde de etkisini gösterdiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı döneminde 18-20. yüzyıllara ait kadın ayak giysilerinde Sadberk Hanım Müzesinde yapılan çalışmalarda incelenen örneklere ait bulgular, literatür bilgileri ile de paralellik göstermektedir. Sayalar için özel bir tekstil kumaşın üretilmediği, giysi için dokunan kumaşların ayakkabıların belli kısımlarında kullanıldığı görülmektedir. Sayası tekstil olan ayakkabı veya terliklerde genel olarak sağ ve sol farkının belirgin olmadığı dikkati çekmekte, ayakkabı veya terlik giyildikçe ayağın formunu alarak sağ ve sol formun oluştuğu anlaşılmaktadır. İç mekanda giyilen terlikler form açısından etrafı açık terlik ve etrafı kapalı pabuç olarak ikiye ayrılmaktadır. Etrafı açık terliklerin tabanlarının kösele olduğu göze çarpmaktadır. 19. Yüzyıl örnekleri arasında köseleden öççe ilave edilen terlik örnekleri mevcut bulunmaktadır. Tabanı kösele terliklerde saya kısmı yan uzunlukları ayağın kontrpiye kısmına kadar uzamaktadır. Astar daha çok tabanda kullanılmış, sayada astar olarak tekstil ve deri tercih edilmiş durumdadır. İki farklı malzemenin kullanımında belirgin özellikler olmadığından elde var olan malzemenin kullanıldığı düşünülmektedir. Astar kullanılan terliklerde saya kenarında kıvrıma yapılmadığından düzgün kesim ile bitirilmiş, bunun yanında sayası kumaş olanlarda balıksırtı kordon, zigzag sarma (dival işi), sutaşı gibi malzemeler ile saya üstüne dikilmiş olduğu görülmektedir. Tabanı kösele olan terliklerde, taban çevresince ince ahşap üzerine deri kıvrılarak temizleme yapılmış veya kordon pamuk iplik ile çevrelenmiştir. Terliklerin saya uzunlukları ayağı tam kapatacak şekilde yapılmamıştır. Terliğin kısa süreli ve parmak ucunda yürümeye uygun şekilde yapılmış olduğu, çıkarıldığında ise sayasındaki desen-işleme ile bütünleşen ve estetik açıdan görselliği tamamlaması için bu tür terliklerin taban astarında mutlaka işleme kullanıldığı gözlemlenmiştir. Saya ve tabandaki dival işi desenlerin işleme kalitelerinde farklılıklar gözlemlenmiştir. Makine işi kadar simetrik olanların yanında asimetrik ve düzensiz dival işlerine de rastlanmıştır. Bu farklılıkların sosyal konum ile ilgili olabileceği sonucuna varılmıştır.

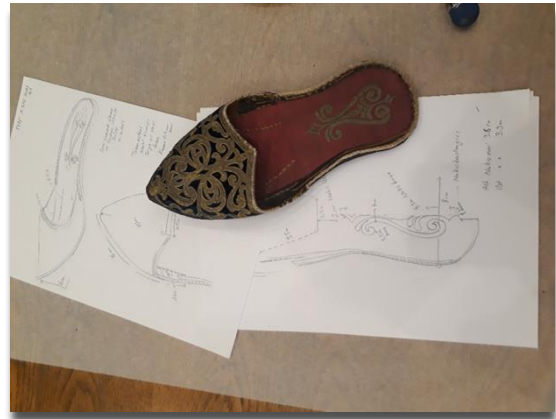
Ayakkabıların tabanlarında genel olarak kösele kullanılmıştır. Ökçeler ahşap veya kat kat kösele kullanılarak oluşturulmuş, saya kumaşı veya derisi ile kaplanmıştır. İlk dönem örneklerde astarların kalıp kullanılarak değil el becerisine güvenilerek kesilip kullanıldığı tespit edilmiştir. Sayanın astar ile temizlendiği bu kısımlarda dikiş bozukluğunu veya hatalarını kapamak için genel olarak sayanın ön kısmında süsleme ve işlemlerin yoğun kullanıldığı görülmüştür. Ayakkabı ve terliklerde formlar fazlaca değişkenlik göstermezken, saya ve tabandaki dival işi işlemler, kullanılan tırtıl tel, kristal boncuk, pul ve inciler görsel ve estetik açıdan zanaatkârlar tarafından yapıldığını göstermektedir.

Osmanlı kadın ayakkabısı ve terliklerinden 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl erken dönemlerine ait az sayıda örnek bulunduğundan değerlendirmeler daha çok 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl içinde ve 20. yüzyıl başında üretilen ürünler üzerinden yapılmıştır. Bu dönemlere ait ayakkabı ve terlikler incelendiğinde, özellikle saya kenarında daha temiz bir işçilik için biye kullanıldığı görülmüştür. Çoğunlukla ökçeli olan ayakkabıların sayalarının, iki parça ve makine dikişi ile birleştirilmiş olduğu tespit edilmiştir.

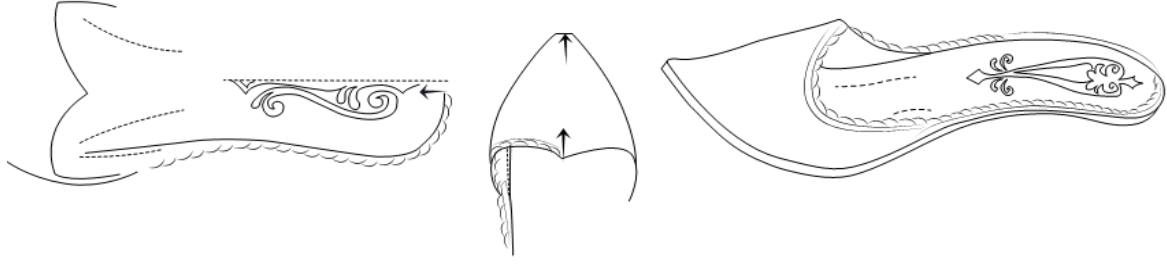
Terlik ve ayakkabıların kalıp ölçüleri ile ilgili literatür kaydına ulaşamamıştır. Taban uzunlukları 23cm. ilâ 26cm. arasında değişmekte ve nadiren 27-28 cm'ye çıkmaktadır. Günümüz ölçüleri ile karşılaştırıldığında, 36 numara ile 40 numara arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir.

Envanter No. 9795 K.410: 18.yüzyıl sonu olan terliğin tabanı kösele olup, sayısı lacivert kadifedir. Sayanın bitim yerinden itibaren tabanın çevresine ahşap, ince bir çita konularak üzeri deri ile kaplanmış, böylece kenar kısımlarındaki düzensizlikler kapatılmıştır. Taban astarı kırmızı kumaşın üzerine bitkisel bir motif, dival tekniğinde kılaptan ile işlenmiştir.

Taban Boyu Düz	: 22cm
Taban Boyu Kavisli	: 27 cm
Saya Tarak Eni	: 16 cm
Ön Saya Uzunluk	: 10 cm
Saya Yan uzunluk	: 16 cm
Burun Yürüme Payı	: 6 cm
Terlik Üst Tarak Genişliği	: 9 cm

Görsel 2. SHM 9795 K.410. Terlik. Geç 18. yüzyıl, Kösele Tabanlı, İç Taban Astarı Kumaş, Sayası Kadife, Saya Astarı Deri. Mazlemeler: Deri, Kadife, Dokuma, Ahşap Çita, Bükümlü Pamuk İplik.

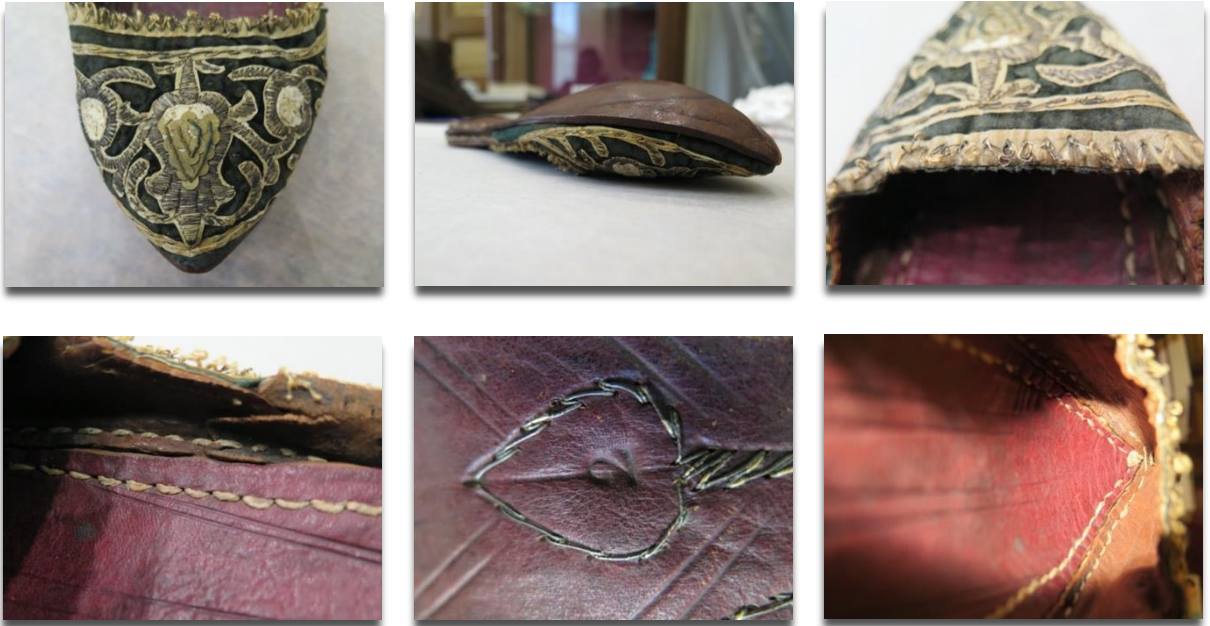
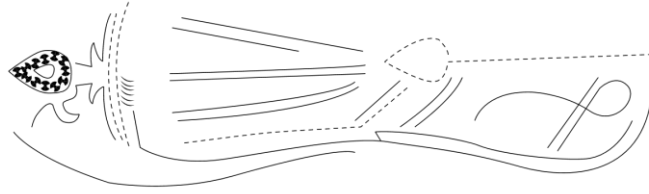
Görsel 3. SHM 9795 K.410. Terlik Detay Fotoğrafları.

Envanter No. 9799 K.414: 18. yüzyıl sonuna tarihlenen terliğin tabanı kösele, sayası yeşil kadifedir. Tabanı kırmızı deri olup, üzerinde sıcak baskı ile oluşturulmuş çizgisel formda desen bulunmaktadır. Sayanın merkezinde bulunan desen, lale ve iki yanda çiçek motifinden meydana gelmektedir. Bu desen, dival tekniği kılaptan ile işlenmiştir. Süslemesinde altın rengi pul kullanılmıştır. Savaş ağzı çevresi ise kılaptan ile yapılan püsküller ile zenginleştirilmiştir.

Taban Boyu Düz	: 25,5cm
Kösele Taban Eni	: 9 cm
Saya Tarak Eni	: 12,5 cm
Ön Saya Burun Uzunluk	: 7 cm
Saya Yan uzunluk	: 15,5 cm
Burun Yürüme Payı	: 4 cm
Terlik Üst Tarak Genişliği	: 9 cm

Görsel 4. SHM 9799 K.414 Terlik. Kösele Tabanlı, Sayası Kadife, Saya Astarı Deri. Malzemeler: Kösele, Deri, Kadife, Ahşap Çita, Bükümlü Pamuk İplik, Kılaptan İşleme ve Saçak.

Görsel 5. SHM 9799 K.414 Terlik Detay Fotoğrafları.

Envanter No. 9785 K.400 a-b: 18. yüzyıl sonu pabucun tabanı deridir ve astarsızdır. Sayası lacivert kadifedir. Dival tekniği ile işlenen desen sayaya monte edilmiştir. Desen zenginleştirilerek ayak bileğine doğru devam edecek şekilde uygulanmıştır.

Taban Boyu Düz	: 23 cm
Taban Eni (Koyun derisi)	: 7 cm
Saya Tarak Eni	: 18 cm
Ön Saya Burun Uzunluk	: 18 cm
Burun Yürüme Payı	: 4,5 cm
Saya Yan Yükseklik	: 5,5 cm

Görsel 6. SHM 9785 K.400 a-b Pabuç. 18. yüzyıl sonu, Deri Tabanlı, Sayası Kadife, Saya Astarı İpekli Dokuma. Malzemeler: Deri, Kadife, İpek Astar.

Görsel 7. SHM 9785 K.400 a-b Pabuç Detay Fotoğrafları

Envanter No. 12486 K.623 a-b: 19. yüzyıl sonu burnu küt kavisli, alçak ökçeli terliğin saya ve taban astarı mavi kadifeden hazırlanmıştır. Ökçe üst üste kösele konularak elde edilmiş ve çivi ile tutturulmuştur. Sayada altın rengi tırtıl tel ve dival tekniği ile işlenen kompozisyon, sepet içinden taşmış çiçeklerden oluşmaktadır. Kenar temizlemelerinde zikzak ve simli sutaşı kullanılmıştır.

Taban Boyu	: 26 cm
Kösele Taban Eni	: 6,5 cm
Saya Tarak Eni	: 15,5 cm
Ön Saya Burun Uzunluk	: 11 cm
Saya Yan uzunluk	: 22 cm
Burun Yürüme Payı	: 2 cm
Burun Genişliği	: 4 cm
Terlik Üst Ağız Açıklık	: 5cm

Görsel 8. SHM 12486 K.623a-b. Terlik. 19.yüzyıl, Tabanı Kösele ve Ökçeli Terlik. Saya ve Taban İç Astarı Kadife, Saya İç Astarı Deri. Malzemeler: Kösele, Kadife, Deri, Zigzag Sutaşı.

Görsel 9. SHM 12486 K.623 a-b. Terlik Detay Fotoğrafları.

Envanter No. 13337 K.635: Tabanı kösele, sayası deri ve iç taban astarı kırmızı çuhadan hazırlanmış olan terliğin saya ağzında dikiş ve iki sıra sarma yapılmıştır. Saya üzerinde oluşturulan yıldız deseni, dival tekniği ile kılaptan işlenmiştir. Taban işlemesi, tabana paralel formda bir lale ve bu lalenin içinde topuk kısmına denk gelecek şekilde ters bir laleden oluşmaktadır.

Taban Boyu Kavisli	: 25 cm
Kösele Taban Eni	: 10 cm
Saya Tarak Eni	: 13 cm
Ön Saya Burun Uzunluk	: 10 cm
Saya Yan uzunluk	: 11 cm
Burun Yürüme Payı	: 2 cm
Terlik Üst Ağız Açıklık	: 10cm

Görsel 10. SHM 13337 K.635 a-b, Terlik. 20. yüzyıl başı, Kösele Taban, Sayası Deri, İç Taban Astarı Çuha. Malzemeler: Kösele, Deri, Kırmızı Çuha, Ahşap Çita, Bükümlü Pamuk.

Görsel 11. SHM 13337 K.635 a-b, Terlik Detay Fotoğrafları.

Sonuç

Ayakkabılar insanoğlunun doğumundan ölümüne kadar yaşamının her evresinde coğrafi, sosyal ve ekonomik koşullara bağlı olarak biçim, üretiminde kullanılan malzemeler ve uygulanan teknikler açısından farklılıklar göstermekte, insan bedenini koruma görevinin yanı sıra süslenme ve statü belirleme aracı olarak da etkin bir dil oluşturmaktadır. Batıya yüzü dönük olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, yenilikleri kendi bünyesine alarak toplum içerisinde kullandığını ve kendi kültürel gerçeklerinden kopmadan, değişimi doğru bir şekilde yorumlayarak kabul edilmesini kolaylaştırdığını bize ayak giysilerindeki desen, aksesuar ve formlar göstermektedir. Osmanlı Sarayı ve yakın çevresi kadın ayakkabılarının en önemli özelliği, kaliteli malzemeler kullanılarak ve dönemin zanaatkarlarının üstün işçiliğinin yansıması olarak üretilmiş olmalarıdır. 16 ve 19. yüzyıllar arasına ait ayakkabılara ulaşmak mümkün olmakla birlikte ne yazık ki kaynaklarda bahsi geçen; değerli taşlar ile bezeli olan örneklerin sayısı fazla değildir.

Her bir eser ait olduğu zamanın izlerini taşımakla birlikte bulunduğu bölge ve dönemin uygarlık düzeyinin göstergesidir. Dönemin ayakkabıları da kullanılan malzeme, aksesuar ve üretim tekniği açısından sosyal ve kültürel değişimin göstergesi olabilecek unsurlardır. Bu nedenle, geniş bir coğrafyada 600 yıla yakın hüküm sürmüş Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında tespit edilen terlik, nalın, çarık vb. ayak giysileri üzerindeki çalışmaların artırılarak, kapsamlı bir Ayakkabı Müzesi'nin oluşturulması, kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir adım olacaktır.

Yazılı tarihimize katkıda bulunabilecek, kültürel mirasımızın nadide örneklerini oluşturan bu nitelikli unsurların sosyo-kültürel yaşamın seyrini anlatması açısından belgelenecek analizlerinin yapılması artık bir zorunluluktur. Zira, tespit ve analize yönelik gerçekleştirilen bu ve benzeri saha çalışmaları, literatürdeki mevcut bilgilerin sağlamanın yapılması ve yeni bilgilerin ortaya konması açısından hayati önem taşımaktadır. Üniversiteler ve Müzeler arasında kurumsal ilişkilerin geliştirilmesi, çok disiplinli projelerin artırılması, tüm bu çalışmalara kaynak ayırılarak araştırmaların desteklenmesi ve böylelikle araştırmacıların teşvik edilmesi önem kazanmaktadır.

Elde edilen verilerin Türk kadınının giyim kuşam kültürüne ilişkin bilgilerin zenginleşmesinin yanı sıra geleneksel formlar üzerinden modern tasarımların yapılabilmesine de olanak sağlayarak, ülkemiz ayakkabı sektörüne ve moda tasarımcılarına ilham vermesi için kaynak teşkil edecek değerli arşivin oluşturulmasına da katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Kaynaklar

- Akalın, S., Yılgör, A., Seyhan, N. (1993). Ayakkabıcılık Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Cresmann, L.S. (1981). The Sandal and the Cave. Oregon.
- Dağtaş, L. (2007). Müze ve Koleksiyonlardan Deri Eserler. İstanbul: Türkiye Deri Vakfı, Dönence Basım.
- Gargı, Z. (2000). Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Deri Sanatı ve Aksesuarları Üzerine Bir Kimlik Araştırması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi/Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.
- Goubitz, O. (2011). Steppingthrough Time. Stichting Promotie Archeologie, Nederlands.
- Gölpınarlı, A. (2000). Divan-ı Kebir. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Görünür, L. (2014). Pabuç. İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Hilavacak, P. (1998). Saint Patrons of Shomakers, Tanners and Glovers. Lind International Conference 1997, Zlin.
- Kala, M. (2012). Debbağcılıktan Dericiliğe. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kayabaşı, N., Özdemir, M. (2004). Geçmişten Günümüze El Yapımı Ayakkabılar. Milli Folklor Uluslararası Halk Bilimi Dergisi, Cilt: 8, Yıl: 16, Sayı: 62, 39-48.
- Koçu, R. E. (1969). Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Merçil, E. (2000). Türkiye Selçukluları'nda Meslekler. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Riello, G., Mc Neil, P. (2011). Along Walk Shoes, People and Places. Oxford, England: Berg Publishers.
- Sakaoğlu, N., Akbayar, N. (2002). Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Öyküsü. İstanbul: Üçer Ofset.
- Semmelhack, E. (2009). On A Pedestal; from Renaissance Chopines to Baroque Heels. Toronto: Moveable Printed.
- Science 03 July (1998). Eight Millennia of Footwear Fashion. Vol.281, Issue 5373, pp.23-25 DOI: 10.1126/science.281.53.23.b. <https://science.sciencemag.org/content/281/5373/23.2.full>.
- Tekin, Z. (1992). Deri. İslam Ansiklopedisi, C.9, İstanbul.

- Temelkuran, T., Aktaş, N. (1993). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*. C.3-4, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Tezcan, H. (1997). *P Dergisi*, V.5: 92-10.
- Turan, O. (1947). *Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altın-Aba Vakfiyesi ve Hayatı*. Belleten S. 45, Ankara.
- Walford, J. (2007). *Seduction De La Chaussure*. Lausanne: La Bibliotheque Des Arts.
- Yelmen, H. (1992). *Kazlıçeşme'de 50 Yıl*. İstanbul: Ezgi Ajans.
- Yinanç, R. (1982). *Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları*. VD, XV, Ankara.